

המחנך כפילוסוף: סוקרטס וניטשה

שי פרוגל

כותרת הספר כל שצריך להיות אדם מעלה מיד שתי שאלות פילוסופיות: מדוע להיות אדם? מהו אדם? נראה שהשאלה השנייה קודמת לראשונה. כשסוקרטס מתבקש על ידי מנון בדיאלוג "מנון" ללמדו כיצד נרכשת הסגולה הטובה, הוא משיב לו שכיוון שאיננו יודע מהי הסגולה הטובה, קל וחומר שאיננו יודע כיצד היא נרכשת. מהו, אם כן, אדם?

אדם, לפי המדע בימינו, הוא מבנה גנטי מסוים. נשמע מוגבל ורע, אך גם מחייב מאוד: כל מעשה של בעל מבנה גנטי כזה פירושו להיות אדם. אין הבדל מבחינה זו בין היטלר לבין האם תרזה – מעשיו שלו הם מעשי אדם ואף מעשיה שלה הם מעשי אדם. אם זה כך, מדוע כה חשוב להיות אדם?

אדם לפי הדת הוא יצירה אלוהית בעלת משמעות מטאפיזית. אדם, לפי הדת היהודית, הוא כל מי שברא אלוהים כאדם. בסיפור בבראשית א (כז) מדובר בזכר ונקבה: "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ, בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ: זָכָר וּנְקֵבָה, בָּרָא אֹתָם". לעומת זאת בבראשית ב (כב-כג) מדובר בגבר בלבד: "וַיִּבְרַן יְהוָה אֱלֹהִים אֶת הַצֶּלַע אֲשֶׁר לָקַח מִן הָאָדָם לְאִשָּׁה; וַיִּבְאֶה אֶל הָאָדָם. וַיֹּאמֶר הָאָדָם, זֹאת הַפֶּעַם עֵצָם מַעֲצָמִי וּבָשָׂר מִבְּשָׂרִי; לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה, כִּי מֵאִישׁ לָקַחָה זֹאת". האם אפוא רק איש צריך להיות אדם, ואילו אישה היא רק צלע כנגדו? תהא הפרשנות אשר תהא, להיות אדם, לפי הדת, הוא להיות מה שהאל רצה שיהיה אדם. החילוני, אם כן, איננו אדם? החילוני איננו יכול להיות אדם?

הפילוסופיה מנסה גם היא להבין מהו אדם ומה פירוש הדבר להיות אדם. אציע שתי תשובות פילוסופיות לתהיות אלה. סוקרטס מכנה את צורת הקיום הגבוהה ביותר של האדם בשם "פילוסוף" (אוהב חוכמה). ניטשה, יותר מאלפיים

שנה אחריו, מכנה את הפילוסוף "על-אדם". האם להיות אדם זה להיות פילוסוף? מה פירוש הדבר להיות פילוסוף? האם להיות על-אדם הוא להיות אדם או להיות מעל האדם?

סוקרטס: להיות פילוסוף

סוקרטס מגדיר את החכם, או ליתר דיוק את אוהב החוכמה (פילוסוף), כמי שאיננו מדמה לדעת את שאיננו יודע, והוא מציע את הדיאלוג ככלי חינוכי כדי להתפתח להיות פילוסוף. זהו הדגם הקיומי הגבוה ביותר שהוא מציע לאדם (לא מפתיע בהתחשב בעובדה שהוא פילוסוף), וזוהי הדרך שהוא מציע כדי לנסות להיות אדם, להיות אדם ראוי.

מדוע דווקא פילוסוף? מדוע דווקא דיאלוג?

סוקרטס קושר בין התכלית האפיסטמולוגית (לא לדמות לדעת את מה שאינך יודע) לבין התכלית האתית ("החיים הטובים"). לתכלית האתית שני פנים: (1) אדם שחי חיים מוסריים, מתוך כך שהוא מעדיף לסבול עוול מלעשות עוול – כך מגדיר סוקרטס את מהות המוסר בדיאלוג "קריטון"; (2) אדם שחי חיים מאושרים, מתוך כך שהוא חי חיים תבוניים – התבונה מוצגת בדיאלוג "פידון" כמצב נפשי הרמוני של התעלות הנפש מעל לגחמות הגוף. סוקרטס – או אולי אפלטון, מי שכותב את דמותו של סוקרטס בדיאלוגים שלו – חושב אפוא שהוא יודע מהם "חיים טובים" או מה צריך להיות אדם: להיות מוסרי ומאושר. הוא אף חושב שהוא יודע מהי הדרך להגיע לכך: הדיאלוג. מהו הדיאלוג, כיצד הוא מסייע להגיע ל"חיים טובים"?

הדיאלוג הוא שיחה שבאמצעותה בוחן אדם עד כמה הוא יודע את מה שהוא חושב שהוא יודע. תהליך זה לא רק חושף לפני האדם מה הוא חושב שהוא יודע אך איננו יודע, אלא גם אמור לעורר בו ביתר שאת את תשוקת הדעת. תשוקת דעת זו אמורה להעלות אותו אל מעבר לאמונות שצבר במקרה מתוך הנסיבות האישיות של חייו אל עבר מבט אוניברסלי יותר ויותר על המציאות. שיאו של תהליך זה, לפי אפלטון, הוא בידיעה של האידאה של הטוב. מי שיודע את הטוב, טוען אפלטון, חי את הטוב ועושה את הטוב. פשוט, לא?

מסובך וקשה מאוד! אפילו עמנואל קאנט, גדול הפילוסופים המודרניים, טוען שמעטים מאוד ראויים לתואר פילוסוף, מאחר שלהיות פילוסוף זה עניין של דרך חיים ולא של ידיעה תאורטית. אנו מכירים הרבה מומחים לפילוסופיה שכלל וכלל אינם פילוסופים – חייהם אינם מוסריים או אינם מאושרים.

המחנך כפילוסוף סוקרטי צריך להיות בעצמו פילוסוף: לשאוף לחיים טובים ולהיות מסוגל לנהל דיאלוג עם חניכיו ובאמצעותו לסייע להם להבין מה הם רק מדמים לדעת אך אינם יודעים ומה הם יודעים, וכך להתקדם לעבר חיים טובים יותר, שפירושם חיים מוסריים ומאושרים יותר. חשוב לציין שבניגוד לדעה הרווחת היום, אין ניגוד, לפי השקפה זו, בין היות אדם מוסרי לבין היות אדם מאושר, משום ששניהם הם פועל יוצא של אותו תהליך של פיתוח דעת אוניברסלית.

ניטשה: להיות על-אדם

ניטשה לוקח אותנו דווקא לקיום הפרטיקולרי ומכנה את הקיום האנושי הגבוה ביותר "על-אדם". האם העל-אדם הוא אדם? האם להיות אדם, לפי ניטשה, פירושו להיות על-אדם? במה על-אדם זה דומה או שונה מהפילוסוף הסוקרטי שאף הוא על-אדם (איננו אדם מן השורה)? כיצד מגיעים להיות על-אדם? הנאום הראשון של זרתוסטרא, גיבור ספרו של ניטשה כה אמר זרתוסטרא, הוא על "שלוש התמורות של הרוח": גמל, אריה וילד. "הגמל" מסמל את התמורה הראשונה, שהיא ההתעלות הראשונה של הרוח מקיומה העדרי (קיומם של רוב בני האדם?) לקיום כגיבור: מי שמעמיס על עצמו ובתמים את ערכי החברה ואף נכון לשאתם לבדו במדבר (רוב החברה מדברת על ערכיה אך מעטים מוכנים לשאתם על גבם). גבוה ממנו הקיום של מי שמכונה "אריה הרוח": מי שמעז לצאת נגד ערכי החברה בשם חירות האדם ונכון לחיות גם את הבדידות והגינוי הכרוכים בכך. זהו האדם המורד. אך גבוה אף מעליו נמצא מי שמגיע לתמורת הרוח שסמלה הוא "הילד": זהו היוצר שאיננו פועל לא מתוך קבלה של ערכי החברה ולא מתוך התנגדות להם אלא מתוך הקיום האותנטי שלו עצמו. זהו הסיום המוצלח של הפרויקט החינוכי, שמתחיל מקיום עדרי (כל אדם), מעפיל לקיום "גמלי" (נבחרים בודדים-גיבורים), מוצא עוז וכוח בשם החירות להתנגדות לערכים שנשא בדבקות (בודדים עוד יותר-מורדים) ומגיע עד ליצירה עצמית. התהליך הוא תהליך של התגברות עצמית – בכל שלב נדרשת מידה גדולה יותר של התגברות על העצמי, על מה שאדם אוהז בו באותו שלב – ששיאו קיום כעל-אדם. העל-אדם הוא אפוא מי שמצליח להגיע ולהיות יוצר ערכים חדשים עבור עצמו (ניטשה מדגיש שהאני של האדם נמצא גבוה מעליו ולא בתוכו). להיות על-אדם או להיות סתם אדם? זו השאלה.

המחנך, לפי ניטשה, הוא תנאי הכרחי לתהליך התפתחות זה. המחנך חייב

להיות בעצמו בתהליך של התגברות עצמית כדי לסמן עבור החניך את הרף הגבוה להתפתחות עצמית ולנטוע בו דרך כך את העוז לנסות לצאת להרפתקה זו של הרוח. ניטשה מציג לא פעם את ההתפתחות האתית כתהליך שבו האדם מצליח להתייחס לעצמו כשפן ניסיונות של עצמו. אולי זה נשמע מעט אכזרי ורע, אך נראה עדיף מלתפוס אנשים אחרים, תלמידינו, כשפני הניסיון שלנו. ניתן אולי לנסח ברוח זו ציווי חינוכי חשוב: נסה את החינוך שלך על עצמך לפני שאתה מנסה אותו על חניכך!

המחנך של ניטשה, לפי עדותו במסתו "שופנהאואר כמחנך", היה הפילוסוף ארתור שופנהאואר. המפגש של ניטשה עם שופנהאואר, ליתר דיוק עם כתביו, הוא מעיד, נטע בו את האומץ להיות מי שהוא ("היה מי שהנך!") הוא הציווי האתי שמנסח ניטשה במסה זו). ניטשה מזהה שלוש תכונות בשופנהאואר כמחנך: כנות (כותב אל עצמו ובשביל עצמו), עליצות (עליצות של מנצח שגבר על הקשה מכול – על עצמו), יציבות (מי שהוא עצמו בכל רגע – יציבות שהיא אותנטיות ולא עקביות). אם כן, המחנך הוא שמאפשר את התהליך החינוכי, אך על החניך להתגבר גם על המחנך לשם הצלחת התהליך החינוכי. כך גוער זרתוסטרא בתלמידיו לפני שהוא נוטש אותם בכעס: "טרם חיפשתם את עצמכם: והנה מצאתם אותי. זו דרכם של המאמינים כולם; על כן כה מועטה חשיבותה של אמונה כלשהי" (ניטשה 1975, 76).

המחנך הניטשיאני הוא אפוא פילוסוף: אדם שנמצא בתהליך תמידי של התגברות עצמית אל עבר הקיום כעל-אדם. להיות אדם, להיות בעל קיום ראוי של אדם, לפי ניטשה, פירושו להיות על-אדם. אדם שמצליח להתגבר על הפחד והעצלות שגוזרים עליו החיים העדריים כדי להתפתח להיות מה שהוא באופן אותנטי: אדם שהופך את חייו ליצירה אסתטית. התכונה המוסרית הבולטת של אדם זה, לפי ניטשה, היא נדיבות. לא נדיבות כציווי מוסרי אלא נדיבות של מי שאיננו יכול שלא לחלק מן השפע שיצר עבור עצמו. כך מתאר ניטשה את ירידתו של זרתוסטרא מן ההר: "ראה! היתה חכמתי עלי לטורח, כדבורה אשר ליקטה דבש די והותר, ועתה דרושות לי הידיים השלוחות. נפשי מבקשת לנדב ולפזר, עד אשר ישוּבו החכמים בבני האדם לשמוח על איוולתם וכן העניים על עושרם" (ניטשה 1975, 9).

אם כן, להיות אדם לפי הפילוסופים פירושו לשאוף לקיום הגבוה ביותר שהאדם יכול לו. סוקרטס מכנה אותו "פילוסוף"; ניטשה מכנה אותו "על-אדם". בשני המקרים התפתחות זו מותנית במפגש עם מחנך ראוי, שדרך דיאלוג עמו

האדם נמשך להתגבר על עצמו ולהגיע למחוזות קיום גבוהים יותר מן המחוזות שהוא חי בהם. סוקרטס וניטשה מציגים, למעשה, את הפילוסוף כמחנך, ובכך הם מציעים דגמים לתפיסת המחנך כפילוסוף.

מקורות

- אפלטון, 1979. "קריטון"; "מנון", כתבי אפלטון, כרך ראשון, תרגום: יוסף ג. ליבס, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- ____, 1979א. "פידון", כתבי אפלטון, כרך שני, תרגום: יוסף ג. ליבס, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- ניטשה, פרידריך, 1975. כה אמר זרתוסטרא, תרגום: ישראל אלדד, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- ____, 1999. "שופנהאור כמחנך", מסות על חינוך לתרבות, תרגום ועריכה: יעקב גולומב, ירושלים: מאגנס.